

УДК 2:316.4(477)

**РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ
RELIGIOUS COMPONENT
OF UKRAINIANS' NATIONAL IDENTITY**

Мельничук В. В.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри
суспільних наук, Житомирський національний
агроекологічний університет (Житомир, Україна),
e-mail: vikam1804@gmail.com, ORCID:
<http://orcid.org/0000-0003-1569-3201>

Melnychuk V. V.,

PhD, Associate Professor of the Department of
Social Sciences, Zhytomyr National Agroecological
University (Zhytomyr, Ukraine), e-mail:
vikam1804@gmail.com, ORCID:
<http://orcid.org/0000-0003-1569-3201>

Досліджено релігію як складову національної ідентичності українців. Здійснено аналіз понять «національна ідентичність» та «релігійна ідентичність». Розглянуто роль релігії у процесі націєтворення, національного самовизначення, її вплив на формування національної свідомості. Встановлено підвищення зацікавленості окресленою проблематикою в умовах гібридної війни з Росією, адже однією з причин, що її уможливила, стала недостатня увага до національної ідентичності, зокрема її релігійної складової.

Доведено, що релігія є чинником національного самовизначення українського народу. З'ясовано важливість створення Помісної Православної Церкви України для духовного зростання, відродження України та завершення формування національної ідентичності українців.

Ключові слова: національна ідентичність, нація, релігійна ідентичність, релігія, Помісна Православна Церква України.

The article investigates religion as one of the factors shaping the national identity of Ukrainians. The analysis of the concepts «national identity» and «religious identity» is carried out. The role of religion in the process of nation-building, national self-determination, its influence on national consciousness is considered. The increased interest to the problem is determined by the hybrid war with Russia, because one of the reasons that made it possible was insufficient attention to the problem of national identity and its religious component in particular.

It is proved that religion is one of the factors of Ukrainians' national self-identification. The importance of creating the Local Orthodox Church of Ukraine for the Ukrainian society development and the completion of the process of forming the Ukrainians' national identity was determined.

Keywords: national identity, nation, religious identity, religion, Local Orthodox Church of Ukraine.

Постановка проблеми. В сучасних умовах становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні є неможливим без формування національної ідентичності. Окреслена проблема, що була значущою для українського народу впродовж всього історичного розвитку, особливо актуалізувалася після здобуття нашою державою незалежності. Проте, не зважаючи на зацікавленість і увагу до неї, залишається не вирішеною і до сьогодні. Оскільки національна самоідентифікація населення нашої країни є незавершеним процесом, то саме на цій підставі часто відбувається розпалювання конфліктів у сфері культури, мови, релігії тощо. Враховуючи нинішні події (анексія Криму та військові дії на Сході України), це питання є нагальним, а його ігнорування негативно впливає на розвиток української нації та держави.

Зауважимо, що одним із важливих чинників формування національної ідентичності, навіть

в умовах поліконфесійності, є релігія. Адже, враховуючи високий рівень довіри до релігійних інституцій, вона має значний вплив на свідомість українців, водночас може виконувати як інтегруючу, так і дезінтегруючу роль у процесах національного самовизначення. Отже, релігійна складова національної ідентичності потребує особливої уваги, а її дослідження є доцільним, зокрема у контексті формування Помісної Православної Церкви України.

Аналіз останніх досліджень. Національна ідентичність стала предметом вивчення багатьох науковців, зокрема у нашій роботі увага зосереджена на напрацюваннях таких як Л. Нагорна, М. Козловець, М. Степико та зарубіжного вченого Ентоні Д. Сміта. Дослідженню взаємозв'язку релігії і процесів націєтворення присвячено роботи Л. Филипович, В. Єленського, С. Здіорука. Сутність релігійної ідентичності розглянуто, зокрема, у публікації А. Сорочук. Особливості формування національної ідентичності в контексті створення Помісної Православної Церкви України ґрунтовно проаналізовано у дослідженнях О. Сагана.

Метою роботи є дослідження релігії як складової і чинника формування національної ідентичності українців.

Виклад основного матеріалу. Новітній етап соціокультурного розвитку нашої держави пов'язаний з істотною трансформацією системи цінностей та моделей поведінки. Суспільна нестабільність спричиняє розмитість ідентифікаційних систем та дифузю ідентитетів. Ідентичність є результатом самовизначення людини чи соціальної групи, тобто співвіднесення себе з певними спільнотами за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. Англійське поняття «identity» вживається у декількох значеннях – тотожності, справжності й самобутності. У даному контексті ідентичність розглядається у значенні самобутності, що трактується як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до неї [4, с. 15–16]. Національні особливості культури, менталітету, спільність економічних зв'язків, території, мови, віросповідання, а також наявність загальних етнічних та історичних традицій генерують національну самосвідомість. Вона є важливою умовою існування та розвитку нації; не тільки об'єктивною детермінантною реальністю щодо людини, але і зв'язком, який заснований на розумінні важливості етнічної спільності, шануванні своєї мови, території, культури, ставлення до інших націй [10, с. 30–31].

З точки зору сучасних українських вчених, національна самоідентифікація виявляється, передусім, через відношення «Я – Інший», тобто відокремлення певного етносу від інших за принципом «Своє – Чуже». Адже розрізнення «Свого» і «Чужого» уникнути неможливо, оскільки людина живе серед інших людей, культур і усвідомлює, що, крім її світу, існують й інші.

Відтак, поняття «Чуже» варто вживати у розумінні іншої культури, відмінної від рідної. І саме надбання попередніх поколінь, тих суб'єктів, які належать до певної культурної спільноти, створюють підґрунтя, на яке повинен орієнтуватися кожен її член у процесі національної самоідентифікації. Цей спільний для них світ творить певний світогляд, який формується під впливом багатьох чинників, зокрема таких як проживання на спільній території, мова спілкування [3, с. 74]. Вважаємо, що серед цих чинників особлива роль належить релігії, яка, передусім, орієнтована на духовний світ людини, його трансформації.

Зауважимо, що релігійна ідентичність як складова загальнокультурних процесів, аналізується переважно в контексті інших видів ідентичності (національної, етнічної, політичної і т.д.). Це зумовлює недостатність уваги учених щодо концептуалізації власне релігійного аспекту. Релігійна ідентичність є процесом самоусвідомлення та самоасоціювання індивіда в сфері релігії, що відбувається в контексті індоктринації і визначає екзистенціальний контекст існування особистості [9, с. 188]. Адже пошук ідентичності здійснюється не тільки на раціональному рівні, а й у формі сакрального.

Комплексне дослідження феномену ідентичності дає можливість стверджувати, що він має сакральну сутність і тим самим відрізняється від інших соціальних феноменів низкою характеристик. Сакральне виступає невід'ємним елементом формування ідентичності, адже впливає на глибинні пласти свідомості [3, с. 89]. Світоглядна категорія «сакральне» позначає властивість, володіння якою надає об'єкту особливої одвічної цінності, що потребує особливого ставлення. Вона відображає уявлення про поділ світу на профанний (світський, звичайний) і сакральний (священний, трансцендентний), співвідношення яких характеризується певними особливостями: по-перше, апіорі сакральне незбагненне за своєю сутністю і для суб'єкта пізнання може виявитися тільки через символ; по-друге, спілкування із сакральним потребує особливої церемонії, що надає людським діям відповідного сенсу [3, с. 91]. Отже, релігійна ідентичність ґрунтується на специфічних критеріях і перебуває в особливій сфері буття людини.

Релігійна ідентичність заснована на символах, міфах і традиціях, що часто кодифіковані в обрядах та ритуалах. Тобто об'єднання відбувається на основі визнання певного символічного коду, системи цінностей і традицій віри та ритуалу, орієнтованих на позаемпіричну реальність [8, с. 14–15]. Адже, як зауважує український науковець В. Єленський, важливим для адекватного розуміння досліджуваної проблеми є усвідомлення того, що і релігія, і націоналізм апелюють до вищих, позаісторичних смислів, створюють сакральний універсум і наділяють спільноти, які вони інтегрують, потужним символізмом [1, с. 202].

Релігійна ідентичність – це складний соціально–психологічний феномен, який конструється в

певному культурному середовищі, є органічно пов'язаним із ним та інтеріоризує його цінності, тому логічно зазнає трансформацій, які відповідають соціокультурним змінам. Детермінантами релігійної ідентичності в умовах сучасної культури стають процеси глобалізації та реалізації проекту мультикультуралізму суспільства, під впливом яких авторитети дискурсивних зразків мислення піддаються сумнівам, адже людина усвідомлює, що їхня істинність не є абсолютною. Загалом процеси формування релігійної ідентичності, який передбачає співвіднесення суб'єкта ідентифікації з конкретною релігією, індоктринації та практичного впровадження засвоєних знань у життя не завжди спрацьовують у сучасній культурі як на особистісному, так і на колективному рівні [9, с. 189]. Оскільки історія націєтворення дає змогу говорити, що роль релігії у цих процесах виявляється значною або навіть вирішальною там, де:

а) межі націєутворюючого етносу і релігійні повністю співпадають;

б) релігія є основоположним чинником етногенезу;

в) релігія була й залишається головною ознакою, що виокремлює націю від референтних для неї спільнот;

г) націєутворюючий етнос втратив інші важливі атрибути колективної ідентичності (мову чи спільну територію);

ґ) релігійна інституція є найбільш інституалізованим фактором націєтворення [1, с. 202].

Проте ці критерії не можна вважати універсальними. Серед чинників, що не дають підстав розглядати цю схему як універсальну, передусім, є те, що її компоненти практично не існували (не існують) у чистому вигляді, а перебувають у складному співіснуванні з іншими [1, с. 202]. Проте в цьому контексті варто зазначити, що найважливішим історичним пунктом, що знаменував одночасно і новий рівень розвитку західноєвропейських націй, і зв'язок нації з релігією, стала поява національних церков [1, с. 191]. Тобто саме релігія стала чинником, який сприяв утвердженню нації, її мови, культури, але у кожній країні існує своя специфіка.

З цього приводу С. Здіорук зауважує, що на духовний потенціал певних конфесій і церков спирається багато народів світу. Проте для українців є свої особливості, які як цілісне етнонаціональне утворення не віднайшли себе в жодній із конфесій, залишаючись поліконфесійним народом. Зважаючи на це, ідея єдиної національної церкви, вважає вчений, є досить пафосною і патетичною, «не відповідною реальному буттю» [2, с. 80]. Релігія – це та константа, яка значною мірою впливає на свідомість і зумовлює поведінку людей, цінності й установки яких передаються від покоління до покоління. Проте насправді жодна країна (за невеликим винятком) не є сьогодні монорелігійною. Щодо України, то важко заперечити, що в становленні ідентичності українців православ'я зіграло істотну роль, воно сприяло становленню національної самосвідомості

народу [3, с. 74]. Важливо зважати на це у процесі побудови державно–церковних відносин, водночас враховуючи поліконфесійність українського соціуму.

Вважаємо, що найоптимальнішим вирішенням питання про національну церкву і її роль у розбудові української нації може бути модель, запропонована С. Здіоруком: «Національна церква» зовсім не означає «єдина» для всієї нації і, звичайно, не є аналогом національно–державної релігії, хоча остання може формувати національну церкву. А нація, природно, може мати будь–яку іманентно необхідну їй кількість конфесій або церков, які об’єктивно сприяють її збереженню, самовідтворенню та поступу» [2, с. 83]. В умовах політизації церковно–релігійного життя релігійний чинник суттєво впливає на свідомість українських громадян. Проте в контексті проблем релігійної ідентичності українців, напевно, у процесі побудови громадянського суспільства не варто орієнтуватися на засади конфесійної гомогенності. В Україні склалася унікальна ситуація: релігійну ситуацію в країні визначає не державна доктрина чи політика релігійного керівництва, а самовідтворювальні процеси взаємотолерування релігійних груп, їхнє взаємопроникнення й узгодження інтересів [10, с. 187–188]. Однак релігійна толерантність у формуванні релігійної ідентичності відіграє неоднозначну роль. Вона може спричиняти як позитивні (утвердження власної релігійної ідентичності через взаємопорозуміння та взаємоповагу у ставленні до інших конфесій), так і негативні наслідки (незавершеність, розмитість, синкретизм у формуванні ідентичності, множинність її форм).

Важливою умовою співіснування різних релігій є діалог, який засвідчує рівень самоусвідомлення сформованості релігійної ідентичності, а також визначає характер релігійної тожсамості як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Така комунікація зумовлює толерантизацію міжконфесійних відносин; дозволяє уникнути надмірної зосередженості і замкнутості на власній конфесії, призводить до розширення власного релігійного світогляду, а також до усвідомлення своєї конфесійної ідентичності; водночас виникає невпевненість людини у єдино істинності власного релігійного вибору, що може спричиняти кризи певної конфесійної ідентичності. Події кінця 2013–2014 рр. на Майдані, анексія Криму, війна на Сході України надзвичайно актуалізували проблему релігійної ідентичності. Ці події засвідчили, що процес ідентифікації знаходиться у динаміці, що причиною перемоги або поразки не в останню чергу є сформовані або несформовані модерні ідентичності на національному, державному, регіональному рівні. В цих умовах сформувалася нова релігійна ідентичність, яка відрізняється від існуючих раніше форм. Вона виявилась у солідарності, підтримці, взаємоповазі, взаєморозумінні, толерантизації міжконфесійних відносинах. Україну в цьому контексті можна вважати особливою країною, де релігійність не нівельується, а розвивається [12,

с. 51]. Проблемою для України стало те, що після отримання політичної незалежності у керівництва держави не було єдиного бачення подальшого розвитку державно–церковних відносин в цілому, і державно–православних зокрема.

Не зумівши втримати у повному обсязі політичний та економічний контроль над Україною, московським ідеологам вдалося повністю зберегти ієрархічну підпорядкованість місцевих православних парафій Московській Патріархії. Така залежність унеможливлювала повноцінну самостійність України, оскільки використовувалася Росією як засіб для утримання не тільки свого духовно–культурного, але й політичного та економічного впливу. Це і стало однією з перешкод для формування національної ідентичності, утвердження європейських демократичних цінностей та гальмувало розвиток автентичного українського гуманітарного простору [5, с. 137]. Зважаючи на це, створення Помісної Православної Церкви України впродовж всього періоду незалежності нашої держави було надзвичайно важливим для збереження як духовної, так і політичної свободи.

Утвердження Помісної Православної Церкви України – це не просто данина багатовіковій традиції чи наслідування досвіду тих країн, де православ’я є домінуючою конфесією. Це, насамперед, вимога сьогодення, від успішної реалізації якої залежить стратегія національного розвитку України. Адже не можливо розбудовувати свою державу, дозволяючи контролювати інформаційним простір з боку зарубіжних релігійно–політичних центрів [5, с. 156–157]. Саме тому надзвичайно важливим для сучасної України є конституювання Помісної Православної Церкви України.

Під терміном «конституювання», на думку українського вченого О. Сагана, розуміється «актуалізація потенційних можливостей». Конституювання наповнює ідею Помісності новим змістом – від складової державотворення до чинника відродження і розвитку православ’я як конфесії більшості українців. Тобто конституювання – це не механічне «створення» нової Церкви із частин інших Церков. Помісність розуміється як об’єднання в одній Церкві потенціалу існуючих автокефальних та самоуправних Церков для виходу православ’я на новий, більш успішний в організаційному та богословському аспектах рівень розвитку. Очікуваним результатом цього об’єднання має стати «онаціональнення» культу, зростання національної свідомості духовенства та віруючих, формування української ментальності на всіх рівнях життя суспільства [6, с. 29]. Отже, конституювання Помісної Православної Церкви України є одним із вагомих кроків як до духовної, та і до політичної незалежності українців.

Помісна Церква дає більші можливості для цілісного розвитку православ’я в Україні, зміцнює державність, є чинником відновлення ментальності українського народу, що було нівельовано через підміну іншими традиціями, культурою [7]. Адже війна на Сході України загострила та унаочнила

цивілізаційні, ідентифікаційні та ціннісні поділи, які існували в країні, що зробило можливим анексію Криму, окупацію Донбасу, проте водночас відбулася консолідація української нації, зміцнення української національної ідентичності [11, с. 49]. На нашу думку, нехтування важливістю формування національної ідентичності є неприпустимим, особливо в контексті сучасних подій в нашій державі.

Висновки. Отже, проблема національної ідентичності набула особливої актуальності для всіх націй в умовах глобалізації, яка спричинила нівелювання національних особливостей, зокрема і релігійних. Проте, незважаючи на поступову секуляризацію свідомості, релігійний чинник і надалі залишається досить суттєвим у формуванні національної ідентичності, зокрема для України проблема релігійної ідентичності є надзвичайно значущою. Впродовж багатьох років релігія використовувався для впливу на свідомість українців, для маніпулювання з боку Росії, що не давало змоги остаточно завершити процес національної ідентифікації населення України.

Оскільки релігія здійснює значний вплив на формування національної ідентичності, то вона активно використовується у веденні гібридної війни в Україні. Вважаємо, що невирішеність цього питання стала однією з причин, яка уможливила здійснення військової агресії щодо нашої держави. Таким чином, створення Помісної Православної Церкви України, навіть попри поліконфесійність нашого суспільства, за умов діалогу з іншими релігіями, є важливим кроком до завершення формування національної ідентичності українців, що в нинішніх умовах є нагальним і необхідним.

Список використаних джерел

1. Єленський, В., 2006. 'Релігія та процес нації творення', В: Л. О. Филипович, ред. *Релігія і нація в суспільному житті України і світу*, К.: Наукова думка, с.187–206.
2. Здіорук, С., 2006. 'Національна церква та національна релігія як форми духовного самовираження етносу'. В: Л. О. Филипович, ред. *Релігія і нація в суспільному житті України і світу*, К.: Наукова думка, с.73–86.
3. Козловець, МА., 2009. 'Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації': Монографія, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 558 с.
4. Нагорна, Л., 2003. 'Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі', *Політичний менеджмент*, №2, с.14–30.
5. Саган, ОН., Здіорук, СІ., 2008. 'Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання', *Українське релігієзнавство*, №48, с.136–159.
6. Саган, О., 2015. 'Помісна церква: суспільний запит та проблемність становлення', *Релігія та соціум*, №3 (19), с.28–33.
7. Саган, О., 2018. 'Помісна церква – нині це життява необхідність для України'. [online]. Доступно: < https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/39471-oleksandr-sagan-pomisna-cerkva-nini-ce-zhittveva-neobxidnist-dlya-ukrayini.html > [Дата звернення 11.03.2019]
8. Сміт, Ентоні Д., 1994. 'Національна ідентичність', Пер. з англійської П. Тарашука, К.: Основи, 224 с.
9. Сорочук, А., 2013. 'Релігійна ідентичність особи в умовах сучасної культури', *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 11, с.187–192.
10. Степико, МТ., 2011. 'Українська ідентичність: феномен і засади формування': монографія, К.: НІСД, 336 с.

11. Степико, МТ., 2018. 'Гуманітарний вимір консолідації української нації', *Scientific Journal Virtus*, November # 28, с.48–54.
12. Филипович, Л., 2016. 'Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми', *Українське релігієзнавство*, №80, с.47–52.

References

1. Ielenskyi, V., 2006. 'Relihiia ta protses natsiivorennia (Religion and the Process of Nation-building)'. V: L. O. Fylypovych, red. *Relihiia i natsiia v suspilnomu zhytti Ukrainy i svitu*, K.: Naukova dumka, s.187–206.
2. Zdioruk, S., 2006. 'Natsionalna tserkva ta natsionalna relihiia yak formy dukhovnoho samovyrzhennia etnosu (National Church and National Religion as a Forms of Spiritual Expression of an Ethnic Group)'. V: L. O. Fylypovych, red. *Relihiia i natsiia v suspilnomu zhytti Ukrainy i svitu*, K.: Naukova dumka, s.73–86.
3. Kozlovets, MA., 2009. 'Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii (The Phenomenon of National Identity: the Challenges of Globalization)'. Monohrafiia, Zhytomyr: *Vyd-vo ZhDU im. I. Franka*, 558 s.
4. Nahorna, L., 2003. 'Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainkomu terminolohichnomu prostori (The Concept of «National Identity» and «National Idea» in the Ukrainian Terminology Area)', *Politychnyi menedzhment*, №2, s.14–30.
5. Sahan, ON., Zdioruk, S. I., 2008. 'Pomisna Pravoslavna Tserkva: problemy i prohnozy konstytuiuvannia (Local Orthodox Church: Problems and Projections of Setting up)', *Ukrainske relihiieznavstvo*, №48, s.136–159.
6. Sahan, O., 2015. 'Pomisna tserkva: suspilnyi zapyt ta problemnist stanovlennia (Local Church: Public Inquiry and the Problem of Becoming)', *Relihiia ta sotsium*, №3 (19), s.28–33.
7. Sahan, O., 2018. 'Pomisna tserkva – nyni tse zhyttieva neobkhdnist dlia Ukrainy (A Local Church Is Now a Vital Necessity for Ukraine)'. [online]. Dostupno: < https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/39471-oleksandr-sagan-pomisna-cerkva-nini-ce-zhittveva-neobxidnist-dlya-ukrayini.html >
8. Smit, Entoni D., 1994. 'Natsionalna identychnist (National Identity)', Per. z anhliiskoi P. Tarashchuka, K.: *Osnovy*, 224 s.
9. Sorochuk, A., 2013. 'Relihiina identychnist osoby v umovakh suchasnoi kultury (Religious Identity of a Person in Conditions of Modern Culture)', *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 11, s.187–192.
10. Stepyko, MT., 2011. 'Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia (Ukrainian Identity: The Phenomenon and Principles of Formation)'. monohrafiia, K.: *NISD*, 336 s.
11. Stepyko, MT., 2018. 'Humanitarnyi vymir konsolidatsii ukrainskoi natsii (Humanitarian Dimension of the Consolidation of the Ukrainian Nation)', *Scientific Journal Virtus*, November # 28, s.48–54.
12. Fylypovych, L., 2016. 'Relihiini identychnosti v Ukraini: postanovka problemy (Religious Identities in Ukraine: Staging Problems)', *Ukrainske relihiieznavstvo*, №80, s.47–52.

* * *